

UOT 332.36:336.226.212.1 (479.24)

KÖLGƏ İQTİSADİYYATININ MİQYASININ AZALDILMASI İSTİQAMƏTİNDƏ VERGİ TƏNZİMLƏNMƏSİ

Vüqar Əhməd oğlu Məmmədli

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru

Mingəçevir Dövlət Universiteti

vuqar.mammadli@mdu.edu.az

<https://doi.org/10.30546/SJSD.2025.5.1.007>

Xülasə: Uçotsuz iqtisadi münasibətləri əks etdirən kölgə iqtisadiyyatı hər bir ölkəyə xasdır və hər bir ölkə kölgə iqtisadiyyatının miqyasının azaldılması istiqamətində ciddi islahatlar aparır. Kölgə iqtisadiyyatı sahəsində tətqiqat aparan alimlər kölgə iqtisadiyyatının miqyasının artma səbəblərindən birinci olaraq vergi yükünü önə çəkirlər. Ona görə də vergi tənzimlənməsinin davamlı olaraq aparılması zəruridir. Hər bir ölkənin davamlı inkişafını təmin etmək üçün kölgə iqtisadiyyatı minimuma endirilməli və onun yarada biləcəyi fəsadlardan qorunmalıdır. Məqalədə kölgə iqtisadiyyatının mənfi təsirləri və yaranma səbəbləri göstərilmişdir. Kölgə iqtisadiyyatının miqyasının artmasına səbəb olan amillər qruplaşdırılmışdır. Məqalədə məşğul və işsiz əhəlinin sayının və pərəgəndə ticarət dövriyyəsinin dəyişməsinin müqayisəli təhlili aparılmışdır. Bu göstəricilərinin dəyişməsi vergi tənzimlənməsi tədbirləri ilə bağlı olması göstərilmişdir. Kölgə iqtisadiyyatının miqyasının azaldılması istiqamətində aparılan vergi tənzimlənməsinin zəruriliyi göstərilmişdir. Kölgə iqtisadiyyatının miqyasının azaldılmasına yönəldilmiş vergi islahatları davamlı olaraq aparılmalıdır. Vergidən yayınma hallarının qarşısının alınması kölgə iqtisadiyyatının miqyasının azaldılmasında mühüm amildir. Bu məqsədlə kompleks tədbirlər görülməlidir.

Açar sözlər: kölgə iqtisadiyyatı, vergi tənzimlənməsi, dayanıqlı iqtisadi inkişaf, vergi güzəştləri, minimum əmək haqqı, vergi yükü, özünüməşqulluğun səviyyəsi, vergi mədəniyyəti

Giriş

Qlobal xarakter daşıyan kölgə iqtisadiyyatı bütün ölkələrə xasdır. Kölgə iqtisadiyyatı rəsmi olaraq statistik uçotu aparılmayan iqtisadi münasibətlərdir. Kölgə iqtisadiyyatı çox ciddi fəsadlar yaradır. Aparılan araşdırmalara görə kölgə iqtisadiyyatının təxminən 80 %-i nağd pullarla aparılan əməliyyatları əks etdirir. Ölkəmizdə 2016-cı ildə “Nağdsız hesablaşmalar haqqında” Qanunun qəbul edilməsi bu sahədə aparılan islahatların əsas təkanvericisi olmuşdur. Dünya təcrübəsində kölgə iqtisadiyyatının həcmnin qiymətləndirilməsində əsas amil olaraq, vergi yükü götürülür ki, ölkəmizdə 2018-ci ildə Vergi Məcəlləsinə edilən ciddi dəyişikliklər, vergi yükünün hər bir dinamik vergi üzrə aşağı salınması kölgə iqtisadiyyatının miqyasının azalmasına öz müsbət təsirini göstərir. Gəlirlərin və biznes fəaliyyətinin leqallaşdırılması, qanunsuz sahibkarlığın qarşısının alınması, leqal fəaliyyətin vergi stimullaşdırılması mexanizmlərinin tətbiqi müsbət töhfəsini verir. Ölkəmizdə həyata keçirilən tədbirlər kölgə iqtisadiyyatının həcmi azaldıb. Şəffaflığın təmin edilməsi istiqamətində aparılan iqtisadi islahatlar yekunda kölgə iqtisadiyyatının həcmnin azalmasına səbəb olur. Ticarət əməliyyatlarında sənədləşmənin həcmi elektron qaimə fakturaların tətbiqi ilə artmışdır. İslahat cərcivəsində əmək müqavilələrinin sayı artmışdır. Ancaq vergi tənzimlənməsi davamlı olaraq aparılmalıdır. Hər bir fəaliyyətini dayandıran vergi ödəyicisinin dayanma səbəbi araşdırılmalıdır. Təcrübədə rəsmi fəaliyyətini dayandırmış təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyət göstərməsinin şahidi ola bilirik. Dünya təcrübəsində kölgə iqtisadiyyatının miqyasının qiymətləndirilməsində monetar yanaşma metodları olan nağd pul nisbəti və nağd pula tələb metodlarından geniş istifadə edilir.

Kölgə iqtisadiyyatı tətqiqatının nəzəri əsasları

Kölgə iqtisadiyyatının miqyasının müəyyən edilməsində vahid bir yanaşma yoxdur. Anlayış olaraq kölgə iqtisadiyyatı çox geniş iqtisadi münasibətləri əks etdirir. Kölgə iqtisadiyyatının

tədqiqatı həmişə aktualdır. Çünki sosial-iqtisadi hadisələrin çox geniş spektrini əhatə edir. Kölgə iqtisadiyyatı sahibkarlıq fəaliyyətinə, məhsul və xidmətlərin istehsalına, gəlirlərin formalaşmasına və bölgüsünə, investisiya yatırımına, əlavə iş yerlərinin yaradılmasına birbaşa təsir edir. İqtisadi artıma, orta sinifin yaranmasına və nəhayət, sosial gərginliyə təsir edir. Məhz bütün dünyada kölgə münasibətlərinin olması mövzunu aktual edir və keyfiyyətli sistemli təhlili zəruri edir. Xarici ölkə alimləri kölgə iqtisadiyyatının təbiətini və onun miqyasını ölçməyə çalışmışlar. Rus alimləri, əsasən, kiçik sahibkarlığı əhatə edən kölgə iqtisadiyyatını öyrənmişlər.

Bu gün kölgə iqtisadiyyatının miqyasının müəyyən edilməsi üzrə vahid qiymətləndirmə metodu yoxdur. Kölgə iqtisadiyyatı XX əsrin 2-ci yarısından öyrənilməyə başlansa da, kölgə iqtisadiyyatının yaranma səbəblərinin tədqiqinin nəzəri-metodoloji bazası yoxdur. Biz kölgə iqtisadiyyatını kriminal iqtisadiyyatdan ayırmalıyıq. Kölgə iqtisadiyyatı uçotdan və nəzarətdən yayınan iqtisadiyyatdır.

1968-ci ildə məşhur amerikalı iqtisadçı Q.Bekker “Cinayət və cəza: iqtisadi yanaşma” adlı məqalə dərc etdirərək, məqalədə fərdin maksimal qazancı üçün fəaliyyətini cinayət kimi təhlil etmişdir. XX əsrin 70-ci illərinin əvvəllərində ingilis sosioloqu K Hart elmi dövriyyəyə “qeyri-formal iqtisadiyyat” terminini gətirmişdir. O, inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi sistemlərini ikili konsepsiya çərçivəsində öyrənmişdir. Yəni rəsmi sektoru qeyri-rəsmi sektorla əks əlaqədə şərh etmişdir [1].

İqtisadi ədəbiyyatda kölgə iqtisadiyyatı termini ilə bərabər qeyri-formal, gizli, qeyri-leqal, qara iqtisadiyyat kimi ifadələrdən istifadə olunur. Sual düzgün kölgə iqtisadiyyatı nə vaxt yaranır, niyə kölgə iqtisadiyyatı fəaliyyəti davamlı olaraq təkrar istehsal olunur. Kölgə iqtisadiyyatına həsr olunmuş ədəbiyyatlarda kölgə iqtisadiyyatının təyin olunmasının 3 yanaşması vardır:

1. Hüquqi yanaşma – qanun pozuntusu.
2. Statistik yanaşma – rəsmi statistika olmur.
3. Fiskal yanaşma – qeyri-formal sektor vergidən yayınır.

Hüquqi yanaşmaya görə lisenziyasız fəaliyyətdən əldə edilən dövriyyə vergiyə cəlb edilsə də kölgə iqtisadiyyatına aid edilir. Eyni zamanda qanunsuz fəaliyyət olan qacamaqlıqdan və digər gizli fəaliyyətdən əldə edilən dövriyyə gizli iqtisadiyyatı təşkil edir. Ancaq biz qanunsuz fəaliyyətlə lisenziyasız (icazəsiz) fəaliyyəti bir birindən ayırd etməliyik. Belə ki, müəyyən məhsulların istehsalı və satışı cəmiyyət üçün həm zərərli həm də təhlükəlidir ki, həmin fəaliyyət qanunla qadağan edilir. Ancaq lisenziya əsasında görülən fəaliyyət növləri həm cəmiyyət üçün yararlı, həm də xüsusi fəaliyyət növü olmaqla xüsusi bacarıq və keyfiyyət tələb edən sahələr olduğu üçün dövlət orqanlarından razılıq alınır.

Eyni zamanda lisenziyalı fəaliyyət növləri üzrə dövriyyə vergiyə cəlb edilir və rəsmi statistik uçotun predmetini təşkil edir. Dünya təcrübəsində lisenziyalı fəaliyyət növlərinə yanaşma tərzii fərqlidir. Xüsusilə lisenziyalı fəaliyyət növlərinin sayı fərqlidir. Ölkəmizdə də XX 90-cı illərində lisenziyalı fəaliyyət növlərinin sayı çox olsa da sonradan bu fəaliyyət növlərinin sayı azaldılmış, lisenziyaların müddəti artırılmışdır. Lisenziyadan fərqli icazələrin sayı artırılmış və prosesin işlək mexanizmi hazırlanmışdır.

Statistik yanaşmaya görə məhsul istehsalı və satışı, xidmətlərin göstərilməsi statistik uçotdan yayındıqda kölgə iqtisadiyyatına aid edilir. Şübhəsiz ki, gizli təşkil edilmiş təsərrüfatların dövriyyəsi, o cümlədən qanunla qadağan edilən məhsulların istehsalı və satışı üzrə dövriyyələr statistika orqanları tərəfindən uçota alına bilməz. Məsələn, sovet dönəmində kolxoz və sovxozlar tərəfindən istehsal edilən kənd təsərrüfatı məhsullarının davamlı uçotu aparıldığı halda bu gün hələ də kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və satışı üzrə vergi uçotu belə davamlı olaraq aparılmır. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçıları və alıcıları arasında satışın rəsmiləşdirilməsi səviyyəsi demək olar ki, bərbad vəziyyətdədir. Bu sahədə vergi uçotunun təşkili sahəsində ciddi işlər görülsə də hələ ki ürək acan nəticə yoxdur [2].

Təsərrüfat subyektlərində işçilərin rəsmi əmək müqavilələrin olmaması işsizlik səviyyəsini aşağı salır. Bundan başqa işçilərin statistik uçotu aparılmır, onların gündəlik gəlirlərinin və onlar tərəfindən görülən iş və xidmətlərin statistik uçotu aparılmır.

Fiskal yanaşmaya görə vergi ödənişlərindən yayınan dövrüyyə kölgə iqtisadiyyatına aid edilir.

Kölgə iqtisadiyyatının miqyasının artması səbəbləri

Qeyd etdik ki, kölgə iqtisadiyyatı fərqli miqyasla bütün bazar iqtisadiyyatı ölkələrinə xasdır. Kölgə iqtisadiyyatının inkişaf faktorları hansı proseslərlə bağlıdır. İqtisadi ədəbiyyata əsasən kölgə iqtisadiyyatının yaranmasına səbəb olan amilləri belə təsnifləşdirə bilərik:

1. Vergi və sosial hesablamalarının ölçüsü – bu amil vergi yükü göstəricisini əks etdirir. Vergitutma nəzəriyyəsinə və təcrübəyə əsasən qeyd etməliyik ki, vergi yükünün ağırlığından əziyyət çəkən sahibkar digər neqativ yolların axtarışında olur. Əslində vergini gəlirdən ödəyən sahibkar ancaq verginin dərəcəsindən narazı ola bilər. Sosial sığorta ayırmalarının fiziki şəxslər üçün ölkə üzrə minimum əmək haqqının müəyyən nisbətində əsasən hesablanması bir narazılıq yaradır [3].

2. Sahəyə məsul vəzifəli şəxslərin hərəkətsizliyi - qanunvericilik aktlarına diqqət yetirsək hər bir məsul şəxs etdiyi hərəkətlərlə yanaşı hərəkətsizliyi üçün də məsuliyyət daşıyır. Bir vəzifəli şəxsin hərəkətsizliyi hər hansı bir təsərrüfat subyektini haqsız rəqabətin iştirakçısına çevirmiş ola bilər. Nəticədə sahibkarlıq subyekti vergidən yayınmaya meyl edə bilər.

3. Dövlət tənzimlənməsinin intensivliyi - dövlətin vergi və əmək qanunvericiliyi sahəsində apardığı islahatlar davamlı olaraq aparılmalıdır. İslahat təkcə müvafiq qanunların və güzəştlərin qəbul edilməsi və sahibkarlıq subyektlərinin istifadəsinə verilməsi ilə bitmir.

Hər bir normativ hüquqi sənədin tətbiq mexanizmi hazırlanmalıdır. Eyni zamanda vergi güzəştlərinin tətbiqi mexanizmləri sadələşdirilməlidir. Ödəyicilər arasında vergi mədəniyyətinin formalaşması və vergi güzəştlərindən istifadə stimullaşdırılmalıdır.

4. Dövlət aparatının korrupsiyaya meyilli olması - bu amil kölgə iqtisadiyyatının miqyasının artmasına səbəb olur. Belə ki, hər hansı bir məbləğ qarşılığında görülməli işlər hər bir sahibkarlıq subyektinin qanuna riayət etməməsinə, həm də monopoliyanın yaranmasına səbəb olur.

5. Cəzaların ölçüsü - qanunlara riayət etməkdə və ya qanundan qaçmada müəyyən sahibkarlar üçün cəzaların ölçüsü böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ölkəmizdə cəzaların ölçüsü xüsusilə vergi sahəsində tətbiq edilən maliyyə sanksiyalarının həcmi kifayət qədər yüksəkdir. Eyni zamanda bütün münasibətlər qanunla tənzimlənməlidir.

6. Özünüməşğulluğun səviyyəsi - bazar şəraitində özünüməşğulluğun əmək qabiliyyətli əhəlinin işlə təmin olunmasında və gəlir əldə etməsində əhəmiyyəti çoxdur. Xüsusilə mikrosahibkarlıq subyektlərinin, fərdi qaydada sənətlə məşğul olan şəxslərin bir hissəsi dövlətin özünüməşğulluq siyasəti nəticəsində gəlir əldə edir. Belə sahibkarlıq subyektlərinin satış və xidmətini rəsmiləşdirmək çox çətindir.

7. Vergi mədəniyyəti - yuxarıda qeyd etdiyimiz bütün amillərlə bərabər bu amil hər kəsin qanunlara hörmətlə yanaşmasından asılıdır. Sosial-iqtisadi inkişafın vəziyyəti vergi mədəniyyətinə təsir edir. Belə ki, təbii sərvətlərlə zəngin, qanunların şah olduğu, iqtisadiyyatı tənzimləmənin intensivliyi olan ölkələrdə vergi mədəniyyəti yüksək olur.

8. İşsizlik –işsizliyin müəyyən edilməsi bir mürəkkəb məsələdir. Belə ki, bir insan, ilk növbədə, işsiz statusunda məşğulluq orqanında qeydiyyatda alınmalıdır. Onun işlə təmin olunmasına qədər o faktiki olaraq hər hansı bir qeyri-rəsmi işlə məşğul olsa belə işsiz olaraq qəbul edilir. Məhz buna görə dövlət vergi və əmək münasibətləri sahəsində islahat aparmaqla rəsmi məşğulluğun miqyasının artmasına çalışır.

Elektron əmək müqavilələrinin bağlanması, işçilərin elektron müqavilələr ilə tanış olması, müqaviləni “SİMA” imza ilə təsdiq etməsi buna misaldır. Bundan başqa qeyri-dövlət və qeyri-neft sektoru üzrə işçilərin əmək haqqına və sosial sığorta ödənişlərinə güzəştin tətbiqi kölgə iqtisadiyyatının minimallaşdırılmasına istiqamətlənmiş tədbirlərdir.

9. Kənd təsərrüfatının ölçüsü- kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçıların vergi orqanında uçota alınaraq VÖEN-lə təmin olunması, kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalçıların vergidən azad olunsalar da vergi uçotunun aparılmasının zəruriliyi (yəni vergi uçotu aparılmadıqda azadolma hüququndan istifadə edə bilməmələri), kənd təsərrüfatı üzrə elektron alış aktının tətbiqi, elektron

alış aktları ilə aparılan rəsmiləşdirmələrə rəqəmsal nəzarətin həyata keçirilməsi bu sahədə görülən işlərdir.

Kölgə iqtisadiyyatını məhdudlaşdırmanın Azərbaycan təcrübəsi

Qeyd etməliyik ki, bazar şəraitində mühasibat uçotundan deyil vergi uçotundan yayındıqda kölgə iqtisadiyyatının miqyası artır. Vergidən yayınan mikrosahibkarlıq subyektlərinin uçotu sahəsində vergi nəzarətinin təkmilləşdirilməsi prosesi davamlı olaraq aparılır. Son ildə edilən dəyişikliyə görə kənd təsərrüfatı məhsullarının satışı bazarları istisna olmaqla digər bazarlarda satış həyata keçirən şəxslərin vergiyə cəlb edilməsi məqsədilə bazarda icarə müqaviləsinin bağlanması xüsusi nəzarətə götürülür. Yəni VÖEN-i olmayan şəxslərə bazar ərazisində hər hansı bir yer götürərək, sahibkarlıq fəaliyyəti göstərilməsinə icazə verilmir. Əks halda bazarın mülkiyyətçilərinə və ya idarəedənlərə sərt maliyyə sanksiyasının tətbiqi nəzərdə tutulur.

Vəzifəli şəxslərin hərəkətləri və hərəkətsizliyi korrupsiya halına səbəb ola bilər. Milli dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri korrupsiya ilə mübarizədir. Bu gün yüksək iqtisadi göstəricilərin əldə edilməsi Ulu Öndər Heydər Əliyevin siyasi-iqtisadi kursunun davamçısı olan ölkə başçısı cənab İlham Əliyevin əzmkar, güclü iradəsinin nəticəsidir. Nəticə yönümlü islahatlar əsasında hüquq sistemi formalaşmışdır. Ölkəmizdə milli xüsusiyyətləri əks etdirən, eyni zamanda beynəlxalq prinsiplərə əsaslanan qanunvericilik sistemi formalaşmışdır. Hüquq sistemi olmadan davamlı iqtisadiyyatı təmin etmək qeyri-mümkündür. Qanunvericiliyin keşiyində duran prokurorluq orqanlarının əməkdaşlarının peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması istiqamətində işlərin davamlı olaraq aparılması, bazar iqtisadiyyatına uyğun olaraq qərəzsizlik, obyektivlik, bitərəflik prinsiplərinə uyğun bir sistem qurulmuşdur.

Ölkə başçısının həyata keçirdiyi strateji kursun və dövlət siyasətinə müvafiq olaraq, prokurorluq orqanlarının vəzifə öhdəlikləri və məsuliyyətləri daha da artmışdır. Korrupsiyaya qarşı ölkə başçısının iradəsi ilə tədbirlərin səmərəliliyi artmış, preventiv tədbirlərin miqyası artmış və cinayətkarların məsuliyyətə cəlb edilməsi məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilir. Ölkəmizdə gündən günə “ASAN xidmət” mərkəzlərinin fəaliyyət coğrafiyasının genişləndirilməsi, DOST mərkəzlərinin fəaliyyətə başlaması bu sahədə aparılan ciddi işlərdir.

Sevindirici hal kimi göstərməliyik ki, gənc dövlət olmasına baxmayaraq korrupsiyaya qarşı sarsılmaz və çevik bir strategiya hazırlanmış və tətbiq edilmişdir. İqtisadi inkişafın mühüm amillərindən biri kölgə iqtisadiyyatına qarşı mübarizədir. Vergi orqanları müxtəlif dövrlərdə digər qurumlarla birgə kölgə iqtisadiyyatının minimallaşdırılması istiqamətində bir neçə dəfə beynəlxalq elmi-praktik konfrans keçirmişdir. Vergi orqanı ilə bərabər Auditorlar Palatası və İqtisadçılar İttifaqı da təşkilatçı kimi iştirak etmişlər. Konfransda bir sıra ölkələrin alimləri iştirak etmişlər. Eyni zamanda özəl sektorun və qeyri-hökumət təşkilatlarının nümayəndələri iştirak etmişlər.

Kölgə iqtisadiyyatı vergidən yayınmaya şərait yaradır, haqsız rəqabəti genişləndirir, leqal sektoru sıxışdırır, eyni zamanda ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinə təhdid yaradır (dövlətin maliyyə resurslarını tam səfərbər edilməməsi ilə). Gömrük orqanlarının da kölgə iqtisadiyyatının miqyasının məhdudlaşdırılmasında əməyi böyükdür. Xüsusilə idxal-ixrac əməliyyatları üzrə yaşıl dəhlizin tətbiqi ilə məhsulların elektron formada rəsmiləşdirilməsi prosesi gömrük orqanlarının əməyinin nəticəsidir [4].

Kölgə iqtisadiyyatı ictimai həyatın bütün sferalarına təsir edən fəaliyyətdir. Kölgə iqtisadiyyatı qanunsuz fəaliyyət olduğuna görə onunla mübarizə hər bir dövlət orqanının vəzifəsidir. İnzibati tədbirlər bu sahədə effektiv təsirə malik deyil. Bunun səbəbləri tapılmalıdır. Xüsusilə, müddətli işçilərin sahibkarlıq hissi olmadığı üçün VÖEN almağa meyl etməirlər. Dünya ölkələrinin böyük əksəriyyətində vergi orqanında qeydiyyatdan keçmədən fəaliyyət göstərən şəxslərin böyük əksəriyyəti xırda istehsalçılar və xidmət göstərən şəxslərdir. Elektronlaşma kölgə iqtisadiyyatının miqyasının azalmasına səbəb olur. Rəqəmsallaşma ilə vergi inzibatçılığının səmərəliliyi artmışdır. Hər bir vergi ödəyicisi sosial məsuliyyətini artırmalı vergi ödəməyi şərəf atributu olaraq qəbul etməli, ölkənin ordusunun, səhiyyəsinin, təhsil və mədəniyyətinin inkişafında öz payını və məsuliyyətini dərk etməlidir.

Ölkəmizdə son illərdə aparılan islahatlar kölgə iqtisadiyyatının miqyasının azaldılmasına müsbət təsir edir. Dayanıqlı iqtisadi inkişafı təmin etmək üçün ilk növbədə şəffaflıq təmin edilməlidir. Bunun üçün kölgə iqtisadiyyatının qarşısı alınmalıdır. Kölgə iqtisadiyyatı rəsmi olaraq, statistik uçota alınmayan iqtisadi münasibətləri əks etdirir. Kölgə iqtisadiyyatının həcmi çox olduqda ölkənin beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığına mənfi təsir edir. Ölkəmizdə kölgə iqtisadiyyatı ilə mübarizə dövlət siyasətinin əsas prioritetlərindəndir. Kölgə iqtisadiyyatı hər bir ölkədə olsa da, buna qarşı ciddi mübarizə tədbirləri görülür. Texnologiyaların inkişafı nəzarət tədbirlərinin səmərəliliyini artırır. Kölgə iqtisadiyyatının minimallaşdırılması büdcə gəlirlərinin artmasına səbəb olur. Son illərdə büdcə daxilolmalarının proqnozlarla müqayisədə artıq olması həyata keçirilən tədbirlərlə bağlıdır. Kölgə iqtisadiyyatının qarşısının alınması “Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf strategiya”sının əsas istiqamətidir. Kölgə iqtisadiyyatına qarşı mübarizə tədbirləri ilə ilk növbədə kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına imkanlar yaradılır [5].

Kölgə iqtisadiyyatı bir sahibkar üçün haqsız rəqabətdir sə vətəndaş üçün pensiya təminatından məhrum etmə, əmək hüquqlarının qorunmaması və nəhayət dövlətin sosial təminatından məhdud istifadə deməkdir. Bəzi işəgötürənlər işçilərin rəsmi əmək haqlarını az göstərməklə vergidən və sosial sığorta ödənişlərindən yayınırlar. Nəticədə işçi gələcəkdə pensiya təminatından məhrum olur və ya az məbləğdə pensiya almalı olur. Rəsmi əmək haqqı az göstərilmiş işçi kredit almaq istədikdə gəlirlərini təsdiq edən sənədlərini banka təqdim edə bilmədiyi üçün çətinliklə üzləşir. Bundan başqa hər hansı bir işçiyə rəsmi olaraq standart ölçüdə (minimal məbləğdə) əmək haqqı göstərildikdə, həmin işçi yeni işə qəbul edildikdə onun peşəkarlıq dərəcəsini müəyyən etmək olmur. Dünya təcrübəsində belədir ki, işçinin əmək haqqı məbləği onun peşəkarlıq dərəcəsini göstərir. Qeyri-rəsmi satılan məhsulların satışını təsdiq edən sənəd olmadığı üçün istehlakçıların hüquqları pozulur. Yəni lazım gəldikdə həmin məhsulu geri qaytara bilmir. Hər hansı bir şirkətin vergidən yayınması sonda bütün vətəndaşlara müəyyən mənada zərər vermiş olur. Çünki vergi bir abstrakt ödənişdir, kim üçün xərcləndiyi bilinmir [6].

Vergi tənzimlənməsinin kölgə iqtisadiyyatına təsiri

Vergidən yayınma sahəsində bazarların üzərinə bir sıra öhdəliklər qoyulmuşdur. Belə ki, hər bir bazar icarəyə yer götürən sahibkarlıq subyektinin girişində sahibkarlıq subyektinin VÖEN-i əks olunmuş lövhənin olmasını təmin etməlidir. Bundan başqa hər üç aydan bir vergi orqanına icarəyə yer götürülməsi haqqında məlumat verməlidir. Qeyd etdiyimiz öhdəliklərə riayət etməyən bazar mülkiyyətçiləri il ərzində birinci dəfə 2000 manat, ikinci dəfə 4000 manat, üçüncü və daha çox halda 6000 manat maliyyə sanksiyası ilə üzləşəcəklər.

Bundan başqa, elektron qaimə-fakturaların tətbiqi kölgə iqtisadiyyatının minimallaşdırılmasına yönəlmişdir. Elektron qaimə-fakturaların təqdim edilməməsinə görə sərt cəza tədbiri nəzərdə tutulur. 2019-cu ildə qeyri-dövlət və qeyri-neft sektoru üzrə maddəli işçilərin əmək haqqından gəlir vergisindən güzəştin tətbiqi ilə əmək müqavilələrinin sayı və təsərrüfatlar üzrə əmək haqqı fondu artmışdır. Əmək haqqına uyğun olaraq DSMF-na ödənişlər də artmışdır. Maliyyə hesabatlılığının və şəffaflığının təmin edilməsində nağdsız dövryyənin həcmnin artırılmasının böyük əhəmiyyəti var. Nağdsız dövryyənin artırılması məqsədilə alıcılar və biznes subyektləri həvəsləndirilir. Eyni zamanda biznes subyektlərinə nağd ödənişlər üzrə müəyyən məhdudiyyətlər və cəza tədbirləri tətbiq edilir. Əhali arasında nağdsız ödəniş mədəniyyətinin artması ilə plastik kartların sayı gündən günə artır. Plastik kartların təklifi üzrə banklar rəqabət aparırlar ki, sonda müştəri qazanır [7].

Müqayisə üçün göstərək ki, son illərdə vergi tənzimlənməsinin kölgə iqtisadiyyatına təsiri ilə aşağıdakı göstəricilər dəyişmişdir (cədvəl 1):

Cədvəl 1

Göstəricilər	2021	2022	2023
Məşğul əhalinin sayı- min nəfər	4831.1	4901.1	4963.3
İşsiz əhalinin sayı- min nəfər	310.5	293.3	286.4
Pərəgəndə ticarət dövryyəsi-mln manat	44217.5	52171.0	58997.7
İaşə dövryyəsi- mln manat	979.1	1586.0	2041.5
Əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlər- mln manat	7758.2	9253.4	11411.6

Cədvəl 1-dən göründüyü kimi, 2023-cü ildə məşğul əhalinin sayı 2021-ci il ilə müqayisədə 2.8 % artmış, işsiz əhalinin sayı isə 8.4 % azalmışdır. 2023-cü ildə 2021-ci illə müqayisədə pərəgəndə ticarət dövriyyəsi 33 %, iaşə dövriyyəsi 2.1 dəfə, xidmətlərin həcmi isə 47 % artmışdır.

Nəticə

Belə qənaətə gəlmək olar ki, kölgə iqtisadiyyatının tarixən systemsiz olması və ancaq praktikliyi ilə xarakterizə olunur. Kölgə iqtisadiyyatının müəyyən edilməsi və miqyasının ölçülməsi problemi ancaq empirik xarakter daşıyır. Kölgə iqtisadiyyatı birbaşa olaraq sahibkarlıq fəaliyyətinə, məhsul və xidmətlərin istehsalına, gəlirlərin bölgüsünə, investisiya yatırımlarına mənfi təsir edir.

Kölgə iqtisadiyyatı orta sinifin yaranmasına, sosial gərginliyin artmasına, nəhayət iqtisadi artıma mənfi təsir edir. Kölgə iqtisadiyyatının bütün ölkələrdə olması keyfiyyətli sistemli təhlilə ehtiyac yaradır. Kölgə iqtisadiyyatının tədqiqi aktuallığını itirmir. Bu insan faktorudur.

Lisenziasız fəaliyyətin nəticəsi xəta və ya cinayət olduğu halda, qanunla qadağan edilən məhsulların istehsalı və dövriyyəsi bir mənalı olaraq cinayət məsuliyyəti yaradır. Ona görə də hesab edirik ki, bir mənalı olaraq cinayət tərkibi yaradan əməllər nəticəsində formalaşan dövriyyə kölgə iqtisadiyyatına aid deyil. Ancaq lisenziasız fəaliyyətin nəticəsi kölgə iqtisadiyyatına aiddir.

Kölgə iqtisadiyyatı vergi uçotundan yayınan dövriyyələr hesabına yaranır. Əgər təsərrüfat subyekti işçilərini rəsmi qaydada elektron əmək müqaviləsi əsasında işə qəbul etmərsə avtomatik olaraq onlara ödədiyi məvacibin vergi uçotunu aparmır, əmək haqqından tutulmaları saxlamır, əmək haqqına nisbətə sosial sığorta, icbari tibbi sığorta və işsizlikdən sığorta haqlarını ödəməkdən yayınır. İşçilərin əmək haqqı və vergi xərclərini rəsmiləşdirə bilmədiyi üçün gəlirlərini gizlətməyə çalışır. Nəticədə dövriyyədən ödənen vergilərdən və sonda mənfəət vergisinin ödənişindən yayınır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Буров В.Ю. Противодействие теневой экономике и определение её масштабов: отечественный и зарубежный опыт (теория и практика). Монография. Чита, 2020, 337 с.
2. Məmmədli V.Ə. Kənd təsərrüfatı müəssisələrində vergi uçotunun zəruriliyi. ADAU-nun Elmi Əsərləri, 2019, № 4, səh. 115-119
3. Məmmədli V.Ə. Vergitutma. Dərs vəsaiti. Mingəçevir: "Mingəçevir Poliqrafiya Müəssisəsi" MMC nəşriyyatı, 2024, 261 s.
4. Мамедли В.А. Возможности эффективной организации налогового менеджмента в Азербайджане для экономического роста и социального обеспечения. М.: Экономика и предпринимательство, № 1, 2025
5. Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası
6. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2023, 548 s.
7. Quliyev H.E. Azərbaycanca kölgə iqtisadiyyatının miqyasının qiymətləndirilməsi, AMEA İqtisadiyyat İnstitutu, Elmi Əsərlər, 2019, № 6

TAX REGULATION TO REDUCE THE SCALE OF THE SHADOW ECONOMY

V.A.Mammadli

Doctor of Philosophy in Economics
Mingachevir State University

Abstract: *The shadow economy, which reflects unrecorded economic relations, is specific to each country, and each country is carrying out serious reforms to reduce the scale of the shadow economy. Scientists conducting research in the field of the shadow economy point out the tax burden as the first reason for the increase in the scale of the shadow economy. Therefore, it is necessary to continuously carry out tax regulation. In order to ensure the sustainable development of each country, the shadow economy must be minimized and protected from the consequences it may cause. The article shows the negative effects of the shadow economy and the reasons for its*

emergence. The factors that cause the increase in the scale of the shadow economy are grouped. The article conducts a comparative analysis of the number of employed and unemployed people and changes in retail trade turnover. It is shown that the change in these indicators is related to tax regulation measures. The necessity of tax regulation carried out to reduce the scale of the shadow economy is shown. Tax reforms aimed at reducing the scale of the shadow economy should be carried out continuously. Prevention of tax evasion is an important factor in reducing the scale of the shadow economy. For this purpose, complex measures should be taken.

Keywords: shadow economy, tax regulation, sustainable economic development, tax breaks, minimum wage, tax burden, level of self-employment, tax culture

НАЛОГОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ С ЦЕЛЬЮ СОКРАЩЕНИЯ МАСШТАБОВ ТЕНЕВОЙ ЭКОНОМИКИ

В.А.Мамедли

доктор философии по экономике
Мингячевирский государственный университет

Резюме: Теневая экономика, отражающая неучтенные экономические отношения, специфична для каждой страны, и каждая страна проводит серьезные реформы, направленные на сокращение масштабов теневой экономики. Ученые, проводящие исследования в области теневой экономики, указывают на налоговое бремя как на основную причину увеличения масштабов теневой экономики. Поэтому необходимо постоянно внедрять налоговое регулирование. Для обеспечения устойчивого развития каждой страны теневая экономика должна быть минимизирована и защищена от последствий, которые она может вызвать. В статье показаны негативные последствия теневой экономики и причины ее возникновения. Сгруппированы факторы, приведшие к увеличению масштабов теневой экономики. В статье проводится сравнительный анализ численности занятого и безработного населения и изменения оборота розничной торговли. Показано, что изменение этих показателей связано с мерами налогового регулирования. Показана необходимость налогового регулирования, направленного на сокращение масштабов теневой экономики. Налоговые реформы, направленные на сокращение масштабов теневой экономики, должны проводиться непрерывно. Предотвращение уклонения от уплаты налогов является важным фактором сокращения масштабов теневой экономики. Для этого необходимо принять комплексные меры.

Ключевые слова: теневая экономика, налоговое регулирование, устойчивое экономическое развитие, налоговые льготы, минимальная заработная плата, налоговая нагрузка, уровень самозанятости, налоговая культура

Elmi redaktor: i.e.d., prof. E.Sadıqov

Çapa təqdim edən redaktor: i.f.d., dos. N.Qədimli

Daxil olub: 13.04.2025

Çapa qəbul edilib: 20.04.2025